

ZANAAT, ÜRETİM VE TASARIM DAHİLİNDE KÜLTÜRÜN DÖNÜŞÜMÜ: KAHRAMANMARAŞ YEMENİLERİ

Hatice Kübra Arıkan, Gazi Üniversitesi, Endüstri Ürünleri Tasarımı Bölümü
Dilek Akbulut, Gazi Üniversitesi, Endüstri Ürünleri Tasarımı Bölümü

Kültürler arası en önemli etkileşim araçlarından birisi geleneksel zanaat ürünleridir. Köşkerlik, zengin Anadolu zanaat geleneğinin bir parçasıdır. Ancak geleneksel olarak ayağı koruma amaçlı yapılan yemeniler, günümüzde özgünlük kavramı dahilinde yeniden üretilmekte ve gerek turistik mekanlarda gerek büyükşehirlerde alıcılara ulaşmaktadır. Bu bağlamda turistik potansiyeli sınırlı ancak yerleşmiş bir sanayiye sahip Kahramanmaraş'ta üretilen yemenilerin gündelik hayat içinde değişen anlamı, değişen biçimsel özellikleri, günümüz üretim ve pazar ağlarına erişimi, üretim şartlarıyla etkileşimi araştırılmaya değer bulunmuştur. Bu zanaatın sürdürülebilirliği, Avrupa Birliği'nin desteklediği çok kültürlülüğün korunmasına yönelik çalışmalar çerçevesinde gerek kamu gerekse sivil toplum kuruluşları tarafından yürütülen çeşitli projeler ile endüstriyel tasarım, ayakkabı tasarımı ve benzeri alanlarda aranmaktadır. Bu çalışmanın amacı, çarık ve yemenilerin biçim, üretim, pazar koşulları açısından, yaşam seyrindeki ve kullanım değerindeki değişimi incelemektir. Çalışma dahilinde gerek ürünün (yemeni), gerek kalifiye işçilik, malzeme ve alet edevatın dönüşümü ve sanayi ile ilişkileri ele alınacaktır. Çalışmanın temel dayanağı basılı ve çevrim içi literatür kaynaklar ile Kahramanmaraş ilinde çarık ve yemeni yapan ustalar ile görüşmelerden elde edilen veriler olacaktır. Çalışmada sırasıyla, geleneksel ayakkabı kültürü, köşkerlik mesleği ve ürünleri hakkında bilgi verilerek, geçmişten günümüze kullanım amaçlarından bahsedilecektir. Ayakkabı el işçiliğinin perspektifinde, yemeninin yaşatılması, gelecekteki yaşam seyrinin devamlılığı, kültürel devamlılığı, bölgesellikten evrenselliğe taşınması, ayakkabı endüstrisindeki kullanımının yaygınlaştırılması, çarık ve yemeni yapımı ile geçimini sağlayan zanaatkarların yaşatılmasına katkı sağlanması için uygun görülen öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yemeni; ayakkabı; zanaat; endüstriyel tasarım; Kahramanmaraş.

GİRİŞ

Geçmişte insanların gerek teknik, gerek estetik açıdan ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ortaya çıkan el sanatları, buldukları toplumun yaşayış özelliklerine ve coğrafi koşullarına uygun gelişmeler göstererek kültürel özelliklerini yansıtır hale gelmişlerdir. El sanatları veya zanaatlar, tarihi ve turistik değer taşımaları, geleneksel özellikler bulundurmaları, kişinin zevk, duygu, düşünce ve yaratıcılığı

ğını yansıtmaları açısından önemli birer kültür ögesidirler. Geçmişten günümüze Anadolu kültürünün önemli el sanatlarından bir tanesi de dericiliktir.

Dericilik, ilk çağlarda insanların tabiat şartlarına karşı koymak amacıyla, örtünme ve barınma ihtiyaçlarıyla ortaya çıkmıştır. Derinin sanat ürünü olma özelliği ise insanların deriyi işlemeyi keşfiyle başlamıştır. Böylece deri ürünler insanoğlunun evrimine paralel olarak giyimden, çadıra dekorasyondan, sanat eserlerine kadar sayısız alanda yerini almıştır (Özdemir, 2004).

Deri işlemeciliğinin ve deri sanatının ilerlemesinde ve yayılmasında Türklerin özel bir yeri olduğu belirtilmektedir. Türkler deriyi işleyip ihtiyaca cevap verebilecek fonksiyonlar kazandırmış, zengin bir deri teknolojisi geliştirmiştir. Orta Asya'da Hun Pazırık kurganlarından çıkarılan keçenin yanında aplike hayvan motifleri ile benzeri deriden eğer örtüleri, yaygılar, kap kacak ve özellikle kıymız tulumları, madeni aplike kemerler, deri elbiseler ile kenarları kürklü kaftan ve çizmeler, ayakkabılar, savaş araç-gereçleri, derinin kullanım alanları ve süslemeleri hakkında bilgi vermektedir (Özdemir, 2004). İnsanların kültürel ve sosyal durumlarının göstergesi kabul edilen ayakkabı da, bot, çizme, mest, sandalet, nalın, takunya, terlik, çedik, potin, iskarpin ve benzeri isimlerle Türk kültürünün bir parçası olarak günümüze kadar gelmiştir. Doğal deri başlangıçta ayakkabı yapımının tüm aşamalarında kullanılırken, zaman içinde birçok değişimden geçerek, günümüz modasındaki şeklini ve ayakkabı yapımında değişen yerini almıştır. Ayakkabı, tüketime dayalı ekonomik gelişmeler ve şehir yaşamının gereklilikleri ile insanların kendilerini ifade etmede sosyal ve statü göstergesi saydıkları çok önemli bir araç olmuştur (Kuru ve Paksoy, 2008). Dericilik zanaatı, batıya göçle Anadolu'ya taşınarak gelişimine devam etmiştir. Bu uzun süreç içinde sosyokültürel yapıya bağlı olarak, derinin kullanım alanları genişlemiş ve tasarımları da çoğalmıştır.

Bugün de bu zanaatın geleneksel örnekleri, özellikle turistik yörelerde alıcılarıyla buluşmaktadır. Büyük oranda endüstrileşen dericilik ve ayakkabı üretimi, dericilik geleneğini de mekanizasyon ve standardizasyonla dönüştürmektedir. Bu dönüşüm sürecinde zanaat ustaları da hayatta kalabilmek için yollar aramaktadır. Bu sebeple ya ara kademede, çeşitlenmiş malzemeyi yarı mekanize şartlarda işleyerek sipariş usulü çalışmakta, ya da büyük çaplı endüstriyel işletmelerde yer bulmaktadırlar. Böyle bir ortamda aslına sadık bir şekilde üretim yapan zanaat ustalarının hayatta kalabilmesi için şartlar kısıtlı kalmaktadır. Bu ustalar, genellikle turistik yörelerde yerel ürün kategorisinde anılabilecek ayakkabı üretimine yönelmektedir.

Türkiye'de kadın ayakkabısı üretiminde önemli bir merkez olan Kahramanmaraş'ta köşkerlik geleneğinin ve ürünlerinin durumu, bu sebeple de araştırılmaya değer bulunmuştur. Kahramanmaraş, endüstri merkezi olmasına karşın, turistik bir cazibe alanı değildir. Gaziantep gibi hem üretim, hem turizm açısından aktif bir merkezle komşu durumunda olan bu şehirde, aslına sadık bir şekilde zanaat ge-

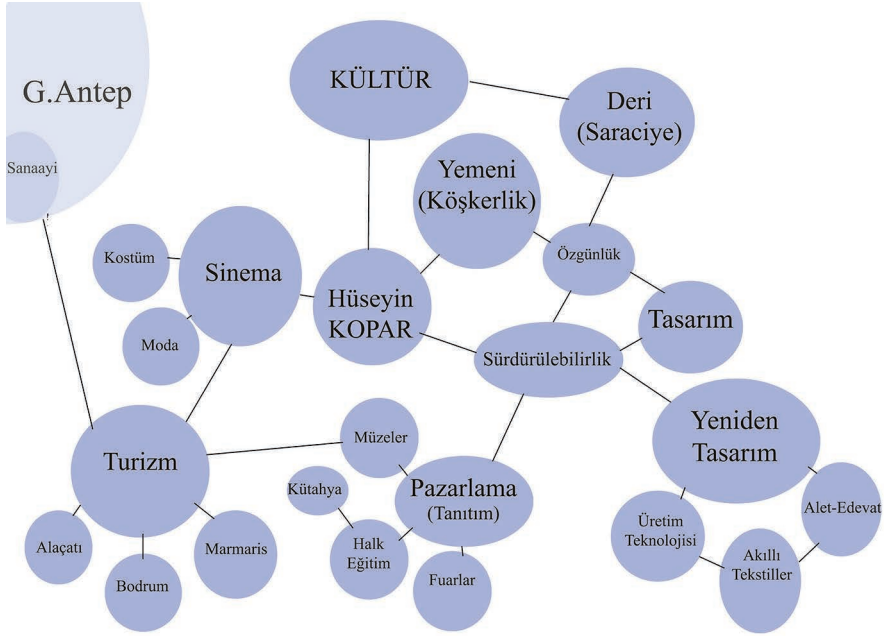
leneğini sürdüren ustalar için bugüne kadar şartlar zorlayıcı olmuş, gelenek bitme noktasına gelmiştir. Bu ustalar için sinema endüstrisi, hayatta kalmak için alternatif bir yol olarak belirmiş, bu da kendi içine kapalı zanaatı uluslararası bir zemine taşımıştır. Bu çalışmada öncelikle köşkerlik geleneği tarihçe ve kullanılan malzemeler açısından ele alınacak, sonrasında Kahramanmaraş özelinde geleneğin dönüşümü tartışılacaktır.

ZANAAT, PAYDAŞLAR, GÜNCEL İLİŞKİLER

Tasarım araştırmalarında son 50 yıl içerisinde yapılan çalışmalara bakıldığında, diğer disiplinlerdeki ilerlemenin yanı sıra gelişen teknoloji ile, el sanatlarına olan bakışın değiştiği görülmektedir. Geçmişte geniş bir istihdam sahasına sahip olan zanaat, günümüzde gelişen teknoloji, malzeme çeşitliliğinin artması ve üretim için kullanılan ekipmanların mekanizasyonu sebebiyle, geçim kaynağı olmaktan uzaklaşmış, zanaat ürünlerine olan ilgi de azalmıştır (Archer, 1981). Ancak, derinleşen ekolojik sıkıntılar ve küresel mali kriz, alternatif kalkınma modellerinin ortaya konulmasını gerektirmektedir. Bu gereklilik dahilinde yeni bir ürün, sistem ya da üretim teknolojisi geliştirmek, zorluklar içermektedir. Öte yandan, geçmişte var olup günümüzde kullanımı unutulmuş ürün ya da sistemlerin yeniden gözden geçirilerek kullanıma dahil edilmesi, başka bir ifade ile eskinin geleneksel yaşantısındaki ürünler ya da sistemlerin günümüzde tasarım nosyonu ile sürdürülebilir hale getirilmesi, önemli bir çözüm olarak belirmektedir. Ortaya çıkan faaliyetlerin önemli çıktıları, yaratıcılık, ürünün yayılması ve küreselleşmesidir. Endüstri ürünleri tasarımı da bu süreçte kültürü somutlaştıran zanaat ile sosyal inovasyon arasındaki köprü işlevi görerek, sürdürülebilir üretkenliğin güçlü bir destekçisi olmuştur (Manzini, 2010). Bu bağlamda, bugün büyük oranda turistik yerel ürün halini alan yemenilerin tasarım desteği ile günümüz hayat şartları, üretim ve malzeme olanakları ve pazarına uygun hale getirilmesi, hem geleneksel işkolunun hem de kültürel bir biçimin sürdürülebilirliği açısından önem kazanmaktadır.

Ayakkabı üretimi, Kalkınma Bakanlığı sektör sınıflandırmasına göre; imalat sanayii kapsamındaki ‘deri ve deri ürünleri sanayii’ nin alt ayrımında yer almaktadır. Ayakkabı sanayii, lastik ve/veya plastik ham maddeden yapılanlar da dahil olmak üzere, ayağa giyilen her türlü ayakkabıyı kapsamaktadır (Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı, 2014).

Kahramanmaraş ayakkabıcılık sektöründe 195 adet firma faaliyet göstermektedir. Toplam olarak sektörde 4.500 kişi istihdam sağlamaktadır. Eskiden erkek ayakkabılarının da üretildiği ilde şu an ağırlıklı olarak bayan ayakkabısı üretimi gerçekleştirilmektedir. Yılda üç milyon çift ayakkabı üretilen Kahramanmaraş’ta 7,5 milyon çiftlik bir üretim kapasitesi bulunmaktadır. Mevcut üretim genellikle küçük işletmeler üzerinden yürütülmektedir. Bu işletmeler Kunduracılar Odasına üye olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Üretim metodu emek yoğun bir şekilde devam etmekte olup makineleşme oranı %25’dir. Ürün çeşitliliği açısından

Resim 1. Kahramanmaraş köşkerlik geleneği - paydaşlar

bayan ayakkabısı üretimi önemli bir yer tutmaktadır (Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı, 2014).

Saraciye geleneği ve hayvancılık üzerinde gelişim göstermiş olan ayakkabı üretimi için köşkerlik, ciddi bir kültürel ve iş gücü kaynağıdır. Ancak pazar ve üretim şartlarındaki değişim, köşkerliğin bugün turistik amaçlı üretim ya da sinema endüstrisi destekli var olmasını ortaya çıkarmıştır. Gaziantep gibi gerek endüstri gerek turizm açısından hareketli bir merkezle komşu olan Kahramanmaraş, nispeten kendi içine kapanık bir yapı göstermektedir. Ancak yörede tek kalmış zanaat ustası, değişen şartlara direnmekte ve tümüyle geleneksel üretime devam etmektedir (Resim 1).

Köşkerlik geleneği, üretim ve tüketim potansiyeli dahilinde farklı malzemeler ile yeniden yorum katılarak tasarlanmaya ve bu zanaatı sürdürülebilmeyi sağlayacak pazarlama ağları etrafında yeniden şekillenmiştir. Bu tanıtım ağları başta sinema ve turizm sektörleri olmak üzere fuarlar, müzeler ve halk eğitim kursları ile bu kültürün küreselleşmesi bağlamında önemli araçlardır.

YEMENİ VE KÖŞKERLİK GELENEĞİ

İnsanların doğa koşullarına karşı ayak uzuvlarını korumak amacıyla ürettikleri ayakkabılar, derin bir tarihe ve kültürel anlamları barındıran bir geleneğe sahiptirler. Zaman içerisinde, iklimsel koruma olan teknik amacı dışında, bedenin diğer

giyim ürünleri ile bütünlük sağlayan bir giyim eşyası olmuştur. İhtiyaç dahilinde oluşan diğer ürünler gibi, ayak giysisi de tarihin farklı dönemlerine tanıklık eden, üretim koşullarına uygun teknoloji ile birlikte değişen malzeme çeşitliliği ve farklı tasarımları ile, kendi dünyasını oluşturmuştur.

Günümüz yaşantısında ayakkabı, aksesuar olma niteliği de ön planda tutularak, hızlı tüketim anlayışını destekleyen, dış giyimle bütünlük sağlayan bir moda ürünü olmuştur. Ayakkabı modasının kendini yenilemekten doğan ihtiyacı, geçmiş yılların ihtiyacı ile bugünün beğenilerini birleştirmiştir. Türk kültüründe yer alan kaybolmaya yüz tutmuş el sanatlarından ‘köşkerlik’ ürünlerinin günümüze uyarlanarak kullanılması, yeni bir moda yaratmıştır. Yapı malzemesi deri olan ayakkabı, Türk folkloru ve maddi kültüründe önemli bir yere sahiptir.

Köşkerlik Geleneğinin Tarihçesi

Türkler Anadolu’ya göç sırasında sahip oldukları kültürü ve gelenekleri de beraberinde getirmiştir. Geçimlerini büyük oranda tarım ve hayvancılık ile sağlamakla birlikte, Anadolu’nun hemen her bölgesinde avcılığa bağlı olarak dericilik ve ayakkabıcılık mesleği ile uğraşmışlardır (Özdemir, 2004). Avcılık ve toplayıcılık kültürüne bağlı göçebelik, zaman içinde yerini şehirleşmeye bırakmış, oluşan yerleşik kültür içinde de ticaret hatları önem kazanmıştır.

Köşkerlik Türk Dil Kurumu tarafından ‘ayakkabı tamir ustası’ olarak ifade edilmektedir. Osmanlı’nın Halep eyaletine bağlı Maraş sancağı, Ermeniler için her zaman önemli bir yerleşim yeri olmuş ve Ermeniler orada oldukça iyi ekonomik koşullara sahip bir azınlık olarak yaşamışlardır. Şehirdeki ticaret, esnafılık, tıp, kuyumculuk ve diğer birçok zanaat kolları ve para getiren işler ve uğraşlar büyük ölçüde Ermenilerin kontrolü altında kalmıştır. Maraş’ta özellikle Ermeniler, 16. yüzyılda Anadolu, Akdeniz, Hindistan ve İran’ın ticari faaliyetlerinde önemli rol oynamışlardır. Maraş’ta Ermeniler, ticari şirketler kurarak halkın yaptığı ürünleri başta İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya olmak üzere birçok ülkeye pazarlayarak ticaretten büyük bir zenginlik elde etmişlerdir. Aynı zamanda el sanatlarının her bir alanında zanaatkar olarak da yer almışlardır .

Yemeni, kısa kenarlı, kırmızı, siyah ya da sarı sahtiyandan (tabaklanarak boyanmış ve cilalanmış genellikle keçi derisi) yapılan, üstü deri, tabanı köseleden dikiilen, sıhhatli, ökçeli, üstü açık, hafif kaba bir ayakkabı çeşididir (Resim 2). Yemeni, yüzyıllar boyunca asker ve halk tarafından giyilmiştir. Yemenicilere ‘köşker’, yemeni ustalarına da ‘köşker ustası’ denilmektedir. Köşker kelimesi Farsça *keşger* kelimesinden gelmiş olup, ayakkabı yapan anlamına gelmektedir. Yemeninin ilk defa Yemen’de Yemen-i Ekber adında bir kişi tarafından yapıldığı ve bu nedenle bu kişinin adını aldığı söylenmektedir. Daha sonraları yemeni yapımının, Yemen’den Halep’e ve Halep’ten de Güneydoğu Anadolu’ya intikal ettiği belirtilmektedir. Başta Kahramanmaraş ili olmak üzere Gaziantep, Şanlıurfa, Diyarbakır, Antakya ve Adana’ya kadar yayılmış olan yemeni yapımıcılığı, zaman içerisinde

Resim 2. Dikim aşamasındaki yemeni ve dikim işlemi bitmiş yemeni (Kuru ve Paksoy, 2014)

Gaziantep, Kilis haricindeki diğer illere de yayıldığı bildirilmektedir (Özkarıcı, 2012).

Kahramanmaraş'ta en gelişmiş sanat kolunun dericilik olduğunu Besim Atalay ifade etmiştir. Şehirde 350 debbağhane ve 170 usta, pabuççu (ayakkabıcı) vardır. Evliya Çelebi 17. yüzyılın Maraşını anlatırken kadınların ayaklarına sarı çizme giydiklerinden bahseder. Kahramanmaraş'ta üretilen pabuçlarda beş renk kullanılırdı. Bu renkler tesadüfen değil kullanım alanlarına göre seçilirdi. Yeni yetişen gençler (kız-erkek) portakal ya da narçiçeği kırmızısı, daha olgun gençlere kırmızı pabuçlar yapılırdı. Evli olanlar; sarı, hardal rengi pabuç giyerlerdi. Hatta kaynaklardaki ifadeye göre, yeni evlenen genç kızlar, hardal rengi edik gelmezse, baba evinden çıkmak istemezmiş. Çünkü hediye gelen dörtlük ya da sekizlik mecdiyeler (Osmanlı Devleti'nde 1840 yılında basılmış, 20 kuruş değerinde olan gümüş sikke) ağız geniş bir pabuç olan edikten sığarmış. Gelin çocuk sahibi olduktan sonra artık siyah pabuç giymeye başlardı. Dul kadınlar ise yeşil pabuç giyerlerdi. Hatta dul kadınların talipleri onları ayaklarındaki yeşil pabuçtan anlar, evlerini öğrenmek ve takip etmede kolaylık sağlarmış (Kuru ve Paksoy, 2014).

Türklerde ayakkabıcılık, deri işlemeciliğine bağlı gelişme göstermiştir. Türk kültür tarihinde ayakkabı biçimleri Orta Asya'dan başlayarak çeşitlenip değişik adlarla anılmıştır. Orta Asya'da başta çizme olmak üzere çarık, başmak gibi ayakkabı türleri giyilmiştir. Çizme, keçe çoraplar ile giyilmiş ve bu çoraplar bazen

çizmenin iç tabanına dikilmiştir. Orta ve İç Asya'da ve Anadolu'da görülebilen mestlerin böylece erken tarihlerden itibaren ortaya çıktığı söylenmektedir (Kuru ve Paksoy, 2008).

Köşkerlik Ürünleri

Köşkerlik ürünlerin tamamı aynı teknikle yapılmaktadır. Ancak bazı ayakkabı modelleri konçlu, konçsuz, aralıklı, burnu kalkık vb. gibi biçimlere sahiptir. Bunların postal, nakışlı postal, kelik, edik, yemeni, tokalı Osmanlı yemenisi, saray yemenisi vb. gibi daha birçok modelleri bulunmaktadır.

Yemeni, saya kısmı siyah dana derisinden, tabanı daha kalın olan sığır ve manda derisinden (gön) dikilen topuksuz (ökçesiz) ayakkabıdır. Yemeni kelimesi genel olarak kadınların başlarına bağladıkları 'yazma' ile aynı isim olmasına karşılık ayağa giyilen bir çeşit ayakkabı anlamında da kullanılmaktadır (Resim 3a) (Özkarıcı, 2012). Tokalı Osmanlı yemenisinin yemeniden farkı bağlamak için kullanılan tokasıdır (Resim 3b). Saray yemenisi, yemeninin sayasının iki parça halinde farklı dikiş teknikleri kullanılarak birleştirildiği ayakkabı modelidir (Resim 3c). Özkarıcı, saray yemenisinin Osmanlı döneminde devlet adamlarının sarayda terlik olarak kullandıklarını söylemektedir.

Kelik, koncu incik kemikleri üzerine çıkan, önden deri bağcıkla kapanan, postalın kısa olanı da denebilecek, ayakkabı türüdür. Kelik, Osmanlı döneminde çok giyi-

Resim 3. Yemeni görselleri a) Sade yemeni, b) Tokalı Osmanlı yemenisi, c) Saray yemenisi, d) Kelik, e) Nakışlı postal, f) Edik (Özkarıcı, 2012)

len postala göre daha sade ve yazlık olarak yapılmış bir ayakkabı türü olarak da kaynaklarda geçmektedir. Kelik, günümüz ayakkabı modasında en çok kullanılan kısa bot modellerinden olup, modernize edilerek farklı malzemeler de kullanılarak üretilmektedir (Resim 3d).

Postal ismi, Farsçadan gelmektedir. Konç denen üst kısmı keçi derisinden, topukları örtecek uzunluktaki tabanı sığır derisi köseleden ökçesiz ve tabanın uç kısmı sivri, kayık burnu gibi yukarı kıvrık, çok kayan ve bu yüzden giyeni sık sık düşüren bir ayakkabı türüdür. Postal aynı yemeni gibi elde dikilen, fakat sadece erkeklerin giydiği bir ayakkabı çeşitidir. Nakışlı postal da, aynı biçimin zanaat göstergesi olarak işlenmiş halidir (Resim 3e). Edik, çekme adıyla da anılır ve çedik üzerine giyilen çizmenin öteki ismidir (Resim 3f) (Sağol, 2003).

Kahramanmaraş'ta daha çok kadınlar tarafından giyilen ediğin topuk kısmına nalça çakılarak erkek ediklerinden farklı yapılmıştır. Özkarcı (2012), önceden düğünlerde gelinlerin edik giydiklerinden, edik giymenin belli bir olgunluk, liyakat ve yetişkinlik gibi derin manaları da olduğundan ve sosyal hayattaki öneminden bahsetmektedir.

YEMENİ ÜRETİM SÜRECİ

Yemeni yapımında genellikle tabanda camız ve manda köselesi olup, yüz kısmında dana ve inek derisi kullanılmaktadır. Taban astarı koyun derisinden, kenar kıyı ve biyeleri keçi derisindedir. Deri üretiminde tamamen doğal malzemeler kullanılır. Palamut ağacının yaprağı derinin üzerindeki kılları döker, palamut ağacının yaprak ve dalları değirmende dövülüp su dolu havuza boşaltılır (Özdemir, 2005).

Yemeni Üretiminde Kullanılan Aletler

- Köşker Kütüğü: Ceviz ağacından yapılmış yuvarlak bir kütük parçasıdır. Yuvarlak parçaya üç kısa ayak takılmıştır (Resim 4).
- Ökçe Demiri: Yemeninin dikildikten sonra şekil alması için kalıba yerleştirilmesinde kullanılan 30 cm boyunda, birbirine ters ikamette iki ağızlı olan alettir.
- Keski: Ağaç, taş, metal yontmaya yarayan bir ucu keskin çelik araç. Köşkerlikte ise yemeninin tabanını yapmak için lastiği ve ölçüsü alınmış olan deriyi kesmeye yarayan 25 cm boyundaki alettir.
- Levger: Derinin parlatılmasında kullanılan 23 cm boyutunda dut ağacından yapılmış alettir.
- Danalya: Kalıba konulan derinin kalıptan alınmasında kullanılan kerpetene benzeyen alettir.
- Kerpeten: Bazı nesnelere sıkıca ve çekmekte kullanılan, hareketli eksen çevresinde çapraz iki parçadan oluşan kıskaç biçimindeki araçtır. Köş-

Resim 4. Köşker kütüğü

Resim 5. Yemeni yapımında kullanılan kalıpları (Özkarıcı, 2012)

kerlikte ise kalıptaki deriyi sündürmek ve dikim işleminde iğneyi çekme işleminde kullanılır.

- Biz: Sert malzemeleri dikerken iğne geçirilecek yeri delmek için çelikten yapılan, ucu sivri ve ağaçtan yapılan alettir.
- Mušta: Deriyi dövmek için kullanılan tunç dökümünden yapılan üstünde tutma yeri olan ve alt kısmı yuvarlak olan alettir.
- Kalıplar: Yemenilerin şekil almasında kullanılan, sağlam olması için meşe ağacından yapılan çeşitli ölçülerde numaralara sahip alettir (Resim 5) (Özkarıcı, 2012).
- Endeze: Yapılacak olan ayakkabının tabanını ya da üst kısmını oluşturacak parçaların ölçülerini almaya yarayan kalın kağıtlardan yapılmış kalıplardır (Özdemir, 2004).
- Bila Taşı: Malzemesi taş olan keski ve bizi bilemeye yarayan alettir.
- Pamuk İpliği: Dikiş için kullanılan ipliktir. Geçmişte keten ip kullanılırken günümüzde pamuk ipliği kullanılmaktadır.
- Manda Köselesi: Yemeni tabanı yapmak için kullanılır (Acar, 2006).
- Yemeni Sayası: Yemeninin arka ve yüz kalıplarının dikilmiş şeklidir.

Üretim Aşamaları

Üretimde kullanılan küçükbaş hayvan derileri Kahramanmaraş'tan, manda gibi büyükbaş hayvan derileri Özbekistan ve Orta Asya ülkelerinden tedarik edilmektedir. Deriler eskiden hayvanın iç yağında dinlendirilirken, şimdi palamut ve zeytinyağı havuzlarında 12 saat, ardından da saf su içerisinde 12 saat bekletilmekte-

dir. Toplam 24 saatlik ıslatma işlemi ile yumuşayan deri, tabaklanmaya hazır hale gelir. Tabakalar halinde kesime getirilen parçalar muşta ile dövülür. Muştalama, deriyi döverek açma işlemidir böylece derinin boyutlarında stabilite sağlanır. Sonrasında, parçalar model kalıplarına koyularak kesim işlemine tabi tutulur. Yemeni, tümüyle deri malzemeden yapılmaktadır. Hayvanın sırt, boyun, kuyruk üstünden alınan deriler yemeninin tabanlığında kullanırken; karın bölgesinden alınan deriler saya bölgesinde yani, yemeninin üst kısmında kullanılmaktadır. Tabaklanmış derilerden yapılan yemeninin tabanında camız ve manda kösesi, astarta koyun derisi kullanılmaktadır. Taban ıstampası adı verilen kalıba uygun şablon ile kesilir.

Sayanın dikiminde, kenar kıyı ve biyeleri kıyılık dönme dikişi ile yapılır. Taban ile yüzün birleştirilmesi ise bizle açılan deliklerden ters dikiş ile yapılır. Bu işlemler sırasında kesinlikle yapıştırıcı kullanılmadığı gibi dikimde kullanılan pamuklu ipliğin sağlamaştırılması balmumu ile yapılmaktadır. Sayada yapılan model değişiklikleri yemeninin farklı isimler almasını sağlamaktadır.

Kalıplanan parçalar dikim yapılarak yemeni formuna dönüştürülür. Ayrıca dikim işlemi ile tabana kil tabakası yerleştirilerek kullanımda ayağın ergonomik formunu alması sağlanır. Kil kullanımı, giyim sürecinde oluşan nem, bakteri ve mantar oluşumuna karşı koruma sağladığı için yemeniyi günümüz ayakkabılarına karşı önemli tercih sebeplerinden biri haline getirmektedir.

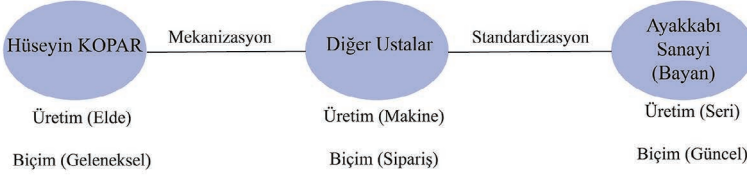
Taban ile yüzün tersten birleştirilmesinden sonra, yemeninin ıslatma işlemi ile derinin yumuşatılması sağlanır. Elde dikilerek çevrilen yemeni, su içerisinde bekletilerek yumuşatıldıktan sonra, ayağın şeklini alabilmesi için kalıba giydirilerek kurumaya bırakılır.

Kalıpta son şeklini alan yemeni, derinin doğal rengi ya da toprak ve ağaç köklerinden elde edilen boyalarla istenilen renkte boyanır. En çok kullanılan renkler siyah, kırmızı, yeşil, portakal ve sarıdır. İsteğe göre mor, pembe, mavi ve benzeri renkler de kullanılmaktadır. Boyanan üst yüzey kısmı son olarak badem yağı ve süt karışımı ile kaplanır. Bu işleme cilalama denir. Boyanın derinin iç kısmına emdirilmesi sağlanarak, kullanım esnasında kullanıcıya geçmesi önlenir.

ZANAATIN GÜNCEL TEMSİLİ VE İCRASI

Zanaat - Endüstri Eksen

Üretim sektörü, bir ucunda yüksek yatırımlarla oluşturulan seri üretim esaslı endüstriyel kuruluşları, diğer ucunda zanaata dayalı üretim yapan yerel küçük ölçekli işletmeleri barındıran doğrusal bir yapıda düşünülebilir. Bu yapıda zanaat üretimi, gerek üretim şekli, gerek üretilen nesne, gerekse kar bağlamında yerel nitelik taşır (Akbulut, 2009). Zanaat işçiliği, bu doğrusal yapının her aşamasında kendine yer bulmaktadır. Kaldı ki, endüstriyel üretim de saf mekanikleşmiş ya da el işçiliğinden arınmış değildir (Vyas, 1991). Endüstri, belirli bir oranda zanaat işçiliğine dayanmakta, zanaat geleneğinden oluşan nesnelere seri üretime uyarlanmaktadır. Aynı şekilde, zanaat de makineleşmeden tümüyle uzak değildir. Deği-

Resim 6. Ayakkabı yapımının geleneksel elde üretimden güncel olarak seri üretime kademeli dönüşümü

şen üretim teknikleri, malzeme ve alet-edevat, geleneksel yöntemleri ve biçimleri de dönüştürmektedir.

Zanaat işçiliği, ince ve güvenilir bir bilgi iletim sistemi dahilinde işler (Jones, 1992). Zanaat ustaları da temel olarak geleneksel-işlevsel, girişimci-ticari ya da sanatçı-yaratıcı yönelimler arasında gezinir (Ranson, 1989). Ancak kendi üretim ve pazarlama kanallarında sıkışan zanaat üretimi, çoğunlukla turistik anı nesnesi üretimine bel bağlamakta, ya da endüstriyel nitelik kazanmaya çalışmaktadır. Kahramanmaraş köşkerlik geleneği de benzer özellikler göstermekle birlikte kendine has bir nitelik de taşımaktadır. Şehrin tek kalmış geleneksel ustası Hüseyin Kopar, geleneğe sadık üretimlerine sinema endüstrisi gibi alternatif bir pazar bulmuştur. Öte yandan, gelenek içinde yetişmiş diğer ustalar, makineleşmiş üretime yönelmişlerdir. Şehir, aynı zamanda ciddi bir ayakkabı üretim merkezidir. Bu ortamda da geleneksel üretimden endüstriyel üretime doğrusal bir geçiş olduğu varsayılabilir (Resim 6).

Geleneğin Temsilcisi Hüseyin Kopar

Günümüzde imalatı tek olan Kahramanmaraş yemenilerinin, 1800'lü yıllarda köşker olarak ifade edilen ayakkabı yapım ustası Salman Kopar'dır. Daha sonra Salman oğlu Mehmet Kopar, 1944 yılında Mehmet oğlu Allaatin Kopar, 1975 yılında Allaatin oğlu Hüseyin Kopar, 1998 yılında Allaatin oğlu Mehmet Kopar ve 2000 yılında Hüseyin oğlu Fatih Kopar dedelerinden bu yana gelen sanatı devralmışlardır. Ayrıca, Kültür Turizm Bakanlığının deri uzmanı olan Hüseyin Kopar, bu zanaatın yurt dışında tanıtılmasında önemli rol oynamaktadır (Resim 7).

Kahramanmaraş'ta dört kuşaktır yemenicilik ile uğraşan Kopar Ailesi üyesi Hüseyin Kopar, bu zanaata yedi yaşında başlamıştır. Kırk dört yıldır yemenicilik yapan Hüseyin Kopar, Bakırcılar Çarşısı'nda bulunan dükkan ve atölyesinde dört çalışanı ile bu zanaatı sürdürmeye çalışmaktadır (Resim 8) (Alan çalışması, 2016).

Kendi tasarımlarından başka Hüseyin Kopar ayrıca Osmanlı Devleti Arşivi'nden 105 yemeni modelinin 36 tanesini yaparak sergilemektedir. Kopar ailesi, *Büyük İskender* ve *Harry Potter*'dan sonra *Truva* filminin de yemenilerini yapmıştır. Eski dönemlerde halkın her kesiminin giydiği 'çarık'ın ana yurtlarından olan

Resim 7. Yemeni ustası Hüseyin Kopar

Resim 8. 'Hüseyin Kopar' yemeni ustası ve dükkanı

Kahramanmaraş'ta, artık bu iş neredeyse sadece film ve dizi kahramanları için yapılmaktadır. Kahramanmaraş'ın Bakırcılar Çarşısı'nda bulunan Hüseyin Kopar'a ait üç metrekareselik 'Dedem Osmanlı Çarıkları' isimli dükkanda, gerek üretim gerek satış yapılmaktadır. Söz konusu dükkanda 25 yıldır bulunan aile, çarşının en eski esnaflarından sayılmaktadır. Üç kuşaktır yemeni üretimi ile uğraşan ailenin ayrıca üretim için atölyesi de bulunmaktadır (Alan çalışması, 2016).

Yemeni, yerel ekonomi içinde kendini var etmeye çalışan tarihi bir nesne olmakla birlikte, pazarını büyük oranda yurt dışında oluşturmaktadır. Özellikle Kahramanmaraş'ta yeterli ilgi ve desteği bulamamaktan yakınan aile, Almanya, İngiltere, İspanya'daki fuarlarda reyon açmış, 'Ottoman Shoes' markasını oluşturmuştur (Resim 9).

Kopar ailesi, 1999 yılında *Büyük İskender* filmi için yemeni yapmıştır. Arkasından *Harry Potter* filmi için 2.500 çift çarık siparişi almış, son olarak da *Truva* filmi için 165 çift çarık yapmıştır. Türkiye'deki geniş müşteri portföyü, Kopar

Resim 9. ‘Ottoman Shoes’ markası ile yemeni

ailesinin çarıklarının *Harry Potter* filmlerinde de yer almasına neden olmuştur. Hüseyin Kopar’ın Fethiye’deki müşterisi Çetin Bilgin, *Harry Potter*’ın Dalyanlı bir Türk ile evli olan kostüm tasarımcısı Judy Beedford’la bağlantısına vesile olmuştur. Tasarımcı Beedford, Çetin Bilgin’in mağazasında gördüğü ürünleri filmde kullanmak isteyince, Kopar ailesiyle irtibata geçerek Kahramanmaraş’ı ziyaret etmiştir. İlk film için 380 adet çarık hazırlayan Koparlar, ikinci ve üçüncü film için 2.500 adet çarık yapmışlardır (Kopar, 2016). Hüseyin Kopar ayrıca *Truva* filmi için de 165 tane mavi renkte yemeni yapmıştır. Yemenileri Frankfurt ve Londra’da satılan Kopar,

“Geçen yıl bizi Oxford’a stand açmamız için davet ettiler. Orada bir hafta kendi yemenilerimizi sergiledik. Ben oraya 10 milyarlık ürün götürmüştüm hepsini sattım. Yabancılar tarihimizi bizden daha çok merak ediyor.”

diyerek yurt dışında ürünlerine olan ilgiyi ifade etmektedir (Özdemir, 2005). Hüseyin Kopar kendisine Alaçatı Belediyesi ve Alman Deri Müzesi’nin davette bulunduğunu ancak bu teklifleri kökeni kendi memleketine dayanan bu zanaat-

tın Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi aracılığı ile açılımlar yapmak istediği için kabul etmediğini belirtmiştir (Kopar, 2016).

Farklı illerin meslek yüksekokullarında da eğitim veren Hüseyin Kopar'ın erkek kardeşi Mehmet Kopar, haftalık belirli saatlerde Afyonkarahisar'da öğretmenlik yapmakta ve zanaatın yeni nesillere aktarılmasında katkıda bulunmaktadır.

Üretimde geleneksel yemeni biçimine sadık kalınmakla birlikte farklı materyallerin ve tekniklerin yemeni yüzeyine uygulanması ile ürün çeşitliliği yapılabilmektedir. Sayada uygulanan aplik, ajur ve dikiş ile tasarımda çeşitlilik elde edilebilmektedir. Ayrıca boyama ve gelenekselden farklı renklerin kullanımı da ürün gamını genişletmektedir.

Günümüz tüketim anlayışı ile küresel dünyada herhangi bir ürüne erişim sanal ortamdan kolaylıkla sağlanmaktadır. Kopar ailesi, bugünün alışveriş anlayışına karşılık olarak, İnternet sitelerinde yayımladıkları çeşitli ürünler ile satış yapmaktadırlar.

GELENEĞİN DEVAMLILIĞI BAĞLAMINDA YEMENİCİLİK VE TASARIM

Kültürel değerler, geçmiş ve gelecek arasında en önemli köprülerden biridir. Bu kültürel değerlerin içerisinde zanaatlar en önemli yapı taşlarıdır. Çeşitlilik gösteren zanaatlar doğrudan doğruya toplumun yaşam biçimini gösteren imgelerden bir tanesidir (Hünerel, 2012).

Ekonomik ve ekolojik olarak, zanaat ürünlerinin sürdürülebilirlik bağlamında hayatta kalabilmeleri için, yeni üretim sistemlerine sahip olmaları, yeni ekonomi modellerinin olması, yeni ürünlerin piyasaya sürülmesi gibi farklı yollar izlenebilir. Bölgesel üretime sahip zanaatların mevcudiyetlerini koruyabilmeleri için, ya ürün üzerinden inovasyona gidilmeli, ya üretim teknolojisi değiştirilmeli ya da tanıtım, reklam ve pazarlama teknikleri ile daha fazla pazara erişimleri sağlanmalıdır (Manzini, 2010).

Endüstri ürünleri tasarımı pratiği için, geleneksel üretim teknikleri ve malzemelerle, geleneksel yaşam biçimleri için üretilen nesnelere, ciddi birer kaynak oluşturmaktadır. Değişen yaşam biçimleri ve üretim modelleri içinde, yeniden yorumlanan bu nesnelere, kimi zaman yeni üretim biçimleri ve malzemelere uyarlanmakta, kimi zaman da temel biçimlerini kaybederek hizmet ettiği amacı yerine getiren farklı ürünlerin ortaya çıkmasına olanak vermektedir. Böylece, geleneksel yaşamdan modern yaşama taşınan nesnelere, nihai ürün üzerinden dokunuşlar ile, günümüzde de canlı kalması sağlanmaktadır. Yemeni, bu bağlamda oldukça sınırlı bir dönüşüme uğramıştır. Gerek malzeme, gerek alet edevat, gerek biçim anlamında büyük oranda aslına sadık kalınarak devam ettirilen gelenek, ne yazık ki bitme noktasına gelmiştir. Yeni malzemelerin hiçbir şekilde kullanılmadığı ürünlerde değişim, sadece ürün üzerine uygulanan aplik, ajur, renk skalasındaki değişimle sınırlıdır (Resim 10).

Resim 10. Farklı yüzey uygulamaları ile çizme ve yemeni görselleri a) dikiş, renk ve delme işlemleri ile farklı çizme b) farklı ajur, aplik ve renk uygulamaları ile yemeni görselleri

El zanaatlarının sürdürülebilirliği için sosyal inovasyon önem arz etmektedir. Tasarım ve tasarım araştırmaları için sürdürülebilirlik güçlendirilmelidir. Bu nedenle, bu konuda tasarımcılara büyük görevler düşmektedir. Ticari faaliyetler, boş zaman endüstrileri ve turizmle dönüştürülen kent merkezleri, ekonomik anlamda değer ve istihdam yaratan kültür politikalarının gelişmesinde rol alırlar. Bu durumda kentler, doğrudan ve ya dolaylı olarak yeni iş imkanları oluşturmada, iç yatırımı çekmede, var olan iş gücünü yeni istihdam biçimlerine dönüştürmede ve dışarıdan kalifiye eleman getirmede aracı olurlar. Kültür endüstrileri bir yandan mekanın kimliğine katkıda bulunup, kent nüfusunu dinamik, yaratıcı ve girişimci hale getirirken, diğer yandan da tasarımcıları, mekanda modernizmin temsili olmaktan öteye götürerek, yeni girişimcilik kültürünün dinamik bir parçası haline getirir. Tasarımcıların ticari ağlarda yer alma becerisi ve teknik bilgisi, kentin ulusal ve uluslararası tanıtımına ve değer kazanmasına katkıda bulunur (Julier, 2008). Dolayısıyla, yerel el sanatlarının sürdürülebilirliği için tasarım desteği, kentin turizm ve istihdam potansiyeline önemli bir katkı haline gelmektedir. Benzer köşker geleneklerin turizm ve tasarımla desteklenmesi, Gaziantep, Bodrum, Marmaris gibi kentlerde olumlu örnekler oluşturmaktadır. Öte yandan, söz konusu geleneğin Kahramanmaraş dışında da (Afyon, Alaçatı gibi merkezler) oluşturulmaya çalışılması ve Kahramanmaraşlı ustaların bu kentlerden eğitici-üretici olarak davet alması da ilgi çekici bir unsurdur.

Resim 11. Farklı malzemeler ile yeni ayakkabı formları (www.intertek.com)

Ayakkabının, giyimin önemli bir parçası olması ve doğal kaynakların giderek azalması nedeniyle, üretimde alternatif malzemeler ile ihtiyaç karşılanmaya çalışılmaktadır. Doğal malzeme olarak kullanılan deri yerine kauçuk, yün, pamuk, polilaktik asit (PLA), bambu lifleri ve yenilenebilir lifler kullanılmaktadır (Resim 11). Ayak ile temas eden kısım doğal malzemelerden üretilirken diğer kısımlarda sentetik malzeme kullanılarak üretilen bir düz ayakkabı tasarımı yapılmıştır (www.intertek.com).

Kültürel mirasın korunması adına ve bu sorumluluk projesi kapsamında, firmalarla görüşmeler sonrasında çevresel etkileri de en aza indirecek şekilde köşkerlik zanaatı yeni malzeme ve üretim teknikleri ile tasarlanacaktır.

Zanaat ustasının yurt dışında büyük prodüksiyonlarda yer alan üretimleri, tarihi kurgu sunan yapımlara uyum sağlayacak geleneksel ürünlerdir. Bu ürünlerin kent yaşamına uygun hale getirilmiş örneklerinin, üretim potansiyeli ve pazar payını da artıracığı bir gerçektir.

SONUÇ

Yemeni işçiliği ve üretimi çerçevesinde zanaat ve tasarım, birbirine bağlı, etkileşim halinde iki unsurdur. Bu iki unsurun doğru bir şekilde bir arada kullanılması, iç ve dış pazarda rağbet görmesi ve ürünler bağlamında ulusal bir nitelik kazanması açısından önem taşımaktadır. Yemeninin hayatta kalması için sermayenin desteğine ihtiyaç duyulmaktadır. Aksi takdirde kendi üretim ve pazarlama kanallarında sıkışan bu zanaat üretimi, turistik anı nesnesi üretimine bel bağlamakta, fantezi zanaat ürünü halini almaktadır.

Modanın kendini yenilemekten doğan ihtiyacı geçmiş yılların ihtiyacı ile bugünün beğenilerini birleştirmiştir. Türk kültüründe yer alan kaybolmaya yüz tutmuş el sanatlarının günümüze revize edilerek kullanılması yeni bir moda yaratmıştır. Bu sayede geleneksel el zanaatı ürünleri bir nebze olsun yaşatılmaktadır.

Zanaat üretiminin tasarımcılar tarafından desteklenmesi, gerek geleneksel nesnelere kimliği koruma, gerek yenilik kavramını bu sektörde doğru uygulayarak geleneksel nesnelere pazarda tercih edilmelerini sağlama, gerek geleneksel üretimi canlı tutma, gerek istihdam yaratma açısından önem taşımaktadır.

Günümüzde değişen yaşam şartları ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak el sanatları işçiliği zayıflamış, gerilemiş, eski önemini kaybetmiş ve yok olma sınırına dayanmıştır. Bu nedenle köşkerlik mesleğinin kaybolmadan yaşam seyrini sürdürülebilmesi için öneriler geliştirilebilir, AB, DPT destekli projelerle yurt dışı pazarlama kanalları takip edilebilir.

Köşkerlik mesleğinde geleneksel ile çağdaş olanın sınırları çok iyi belirlenmelidir. Kültür Bakanlığı kapsamında, Geleneksel El Sanatları ve Mağazalar İşletmeler Müdürlüğü - GESİM ile iletişime geçilerek turizme yönelik satış yapan kurumlarla bağlantılar kurulmalıdır. Tanıtım, reklam ve bağlı olarak satış potansiyelinin artması, bölgesellikten evrenselliğe taşınmada önemli birer unsurdur. Aynı şekilde eğitim faaliyetleri de zanaatın sürdürülebilirliği için önemli bir destektir. Halk eğitim merkezleri, yerel yönetimler, üniversiteler ve benzeri kurumlar tarafından öğretici kurslar ve seminerler düzenlenmesi, üretim, pazarlama ve dağıtım tekniklerinin geliştirilmesi de zanaat faaliyetini artırıcı ve sürdürülebilirliğini destekleyici etken olacaktır.

KAYNAKÇA

- Acar, M. (2006). *Safranbolu El Sanatları*. İstanbul: Yayıncı Kent Araştırmaları.
- Akbulut, D. (2009). Geleneksel Nesnelerin Endüstriyel Ürünler Dönüşümünde Zanaat ve Endüstri İlişkileri. 4. *UTK, Tasarım veya Kriz Bildiri Kitabı* içinde, İstanbul: İTÜ.
- Archer, L.B. (1981). A View of the Nature of the Design Research. R. Jaques ve A.J. Powell (Ed.), *Design: Science: Method* içinde (30-47). Guilford: IPC Business Press.
- Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı (2014). *Ayakkabıcılık Sektör Raporu*. 5 Ağustos 2016 tarihinde www.dogaka.gov.tr adresinden erişildi.
- Hünerel, Z. (2012). Halk Kültürünün Tanıtılmasında El Sanatlarının Yeri ve Önemi, *Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1).
- Intertek (2011) *Sustainable Footwear; Environmental Impact Solutions*. 8 Mayıs 2016 tarihinde www.intertek.com adresinden erişildi.
- Jones, J.C. (1992). *Design Methods*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Julier, G. (2008). *The Culture of Design*. Londra: Sage Publications.
- Kopar, H. (2016). *Alan Çalışması*. Kahramanmaraş.
- Kuru, S. ve Paksoy, C. (2008). Anadolu'da Ayakkabı Kültürü ve Cumhuriyet Dönemi Ayakkabı Kültürü. *ICANAS Bildiriler II*, 2(38), 821-836.
- Kuru, S. ve Paksoy, C. (2014). Ayakkabı Modası Perspektifinde Kahramanmaraş Çarık ve Yemenilerinin Yaşam Seyrinin Değerlendirilmesi. *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, 101-126.
- Manzini, E. (2010). Small, Local, Open and Connected: Design for Social Innovation and Sustainability. *Change Design*, 4(1).
- Özkarıcı, M. (2012). Kahramanmaraş'ta Kaybolmaya Başlayan Sanatlarımız: Köşkerlik ve Saçlık. *VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 28 Mayıs 2016 tarihinde

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-91508/kahramanmarasta-kosgerlik-ve-saraclik.html> adresinden erişildi.

Özdemir, M. (2004). *Geçmişte ve Günümüzde El Sanatları Çerçevesinde Üretilen Deri Ürünleri Üzerinde Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış doktor tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

Özdemir, M. ve Kayabaşı, N. (2005). Kahramanmaraş İlinde Ayakkabı Yapımı, *Milli Folklor Dergisi*, 17(66).

Ranson, B. (1989). Craftwork, Ideology and Craft Lifecycle. *Journal of Design History*, 2(2-3), 77-92.

Sağol G. (2003). Ayakkabı Kelimelerinde Anlam Değişimleri. *Ayakkabı Kitabı*. İstanbul

Vyas, K.H. (1991). The Designer and the Socio-Technology of Small Production. *Journal of Design History*, 4(3), 187-210.